

رویا ساعتیان
طیبه مقدسی

مروری بر برخی مساجد شاخص شهر تهران

مسجد امام، به خاطر اتکا و وفاداری به سنت‌های دیرین طراحی مساجد در دوران متاخر و مدرسه شهید مطهری به خاطر جست‌وجوی معمارانه در جهت تغییر و تحول در الگوهای طراحی و تزیین ابنیه در عین احترام به سنن قدیمی، در تاریخ معماری ما جایگاه خاصی دارند. در ادامه به بررسی چند نمونه از مساجد شاخص شهر تهران می‌پردازیم.

مسجد مدرسه سپهسالار (شهید مطهری)

«مسجد مدرسه سپهسالار» در جنوب شرقی «میدان بهارستان» تهران در جنوب کاخ مجلس شورای ملی با هشت مناره بلند که دو مناره آن بیش از ۴۰ متر از سطح حیاط بلندی دارند و گنبدی با ارتفاع نزدیک به ۳۵ متر ترکیب حجمی بی‌نظیری ساخته است. کمی پایین‌تر از گوشه جنوب شرقی میدان، «جلوخان» مسجد قرار دارد. دو مناره ۲۵ متری و یک عقب نشینی با الگوی نیم هشتی سردر ورودی را در خود جای داده است. از بناهای ساخته شده در دوره قاجار با مساحت ۱۶۰۰ متر مربع و دارای دو طبقه است.

بنیان این بنا «حاج میرزا حسین خان سپهسالار قزوینی»، صدراعظم دوره ناصرالدین شاه و برادرش «مشیرالدوله» بودند. سپهسالار در نقشه‌کشی، معماری و وضع ساختمان این بنای بزرگ، طرح و نقشه شرقی اسلامی‌را در نظر داشت. نقشه این مجموعه و شیوه معماری آن تلفیقی از سبک معماری «مسجد جامع اصفهان» در قسمت هشتی و ورودی، «مسجد ایاصوفیه استانبول» و نماسازی آن یادآور مدرسه «چهارباغ اصفهان» است. طراح بنا «میرزا مهدی خان شقاقی» (ممتحن‌الدوله) و معمار آن «میرزا ابولحسن قمی» بودند.

این بنای تاریخی در مورخ ۱۳۱۵/۳/۳۰، به شماره ۲۶۰ در

در شهرهای قدیمی ایران می‌توان کمال هماهنگی و آمیختگی و یکپارچگی اجزایی مانند مسجد، مدرسه، بازار و میدان را در هیات یک کل دید. اجزایی که در کل محو شده‌اند. به عبارت دیگر این اجزا نیستند، که بافت شهر را تشکیل می‌دهند بلکه بافت شهر شامل اجزایی مثل مسجد، مدرسه و خانه است. ورای عناصر و اجزای اصلی که کنار هم قرار می‌گیرند، چیز دیگری وجود دارد و آن ارتباط است.

به طور کلی می‌توان گفت، ضعف طراحی مسجد به سبک جدید در ایران در چند دهه اخیر و قرارگیری این عنصر مهم شهری در بافت، معلول همین عدم ادراک فضایی از بافت و مساجد قدیمی است.

حقیقت آن است که آثار تاریخی، به خصوص بناهای مذهبی در غوغای تهران بزرگ گم شده‌اند و امروز تهران شهری بی‌هویت و بدون ریشه جلوه می‌کند.

مساجد و مدارس بیشتر در دوران پایتختی تهران ساخته شده‌اند و به همین خاطر چهره‌ای متعلق به دوران متاخر معماری ما دارند. ظهور و رواج ترکیب مسجد-مدرسه به شکل‌های گوناگون به همین سبب است. این ترکیب را می‌توان در بناهایی مانند مسجد-مدرسه سپهسالار به وضوح شاهد بود. در طرح سایر مساجد یا مدارس که به صورت کامل مسجد-مدرسه را پیدا نکردند نیز می‌توان تعلق خاطر به این ترکیب جدید را مشاهده کرد. به این معنا که مدارس اغلب دارای «شستانی بزرگ» یا «گنبدخانه» هستند و مساجد صاحب چند حجره مدرسه‌ای شده‌اند.

«مسجد امام» و «مدرسه شهید مطهری» نیز از بناهای شاخص تهران هستند. این دو بنای عظیم هر کدام به نوبه خود از مهم‌ترین بناهای تاریخی ایران محسوب می‌شوند.

فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسیده است.

«مصلاهی مسجد» به چهل ستون معروف است و از ۴۴

ستون سنگی مرتفع تشکیل شده است. صحن مدرسه دارای چهار باغچه، چهار خیابان و یک حوض بزرگ است که بخشی از آب جاری قنات تهران به آن راه می‌یافت. شکل کالبدی بنا که شامل پلان، نما و مقطع و نهایتاً شکل کلی ساختمان باشد، ایرانی است. اگرچه پلان مسجد در زیر گنبد خانه به نوعی نوآوری محسوب می‌شود و با اتصال چهار فضای مکعب شکل به فضای زیر گنبد، وسعت و حجم این قسمت افزایش یافته است. طرح این قسمت شباهت به پلان مساجد عثمانی در ترکیه دارد. نظام گردشی ساختمان به صورت ورود از مجاور یک ایوان (ایوان غربی) به حیاط مرکزی مسجد و ارتباط به قسمت‌های مختلف مسجد از طریق حیاط مرکزی است که کاملاً یک نظام گردشی ایرانی است. با توجه به اینکه نفوذ معماری فرنگی و عثمانی در این ساختمان نسبتاً جزئی است و منبع الهام، شکل کالبدی، عناصر معماری و نوع مصالح و سازه عمدتاً ایرانی است، لذا این ساختمان در چارچوب سبک معماری سنتی ایران می‌گنجد.

این مسجد، به صورت حیاط مرکزی چهار ایوانی طراحی شده است. از زمان سلجوقیان و به طور اخص از زمان احداث «مسجد جامع زواره» (قرن ششم ه.ق) در استان اصفهان،

مسجد حیاط مرکزی چهار ایوانی به صورت سمبل و نمادی از مساجد ایرانی درآمده است.

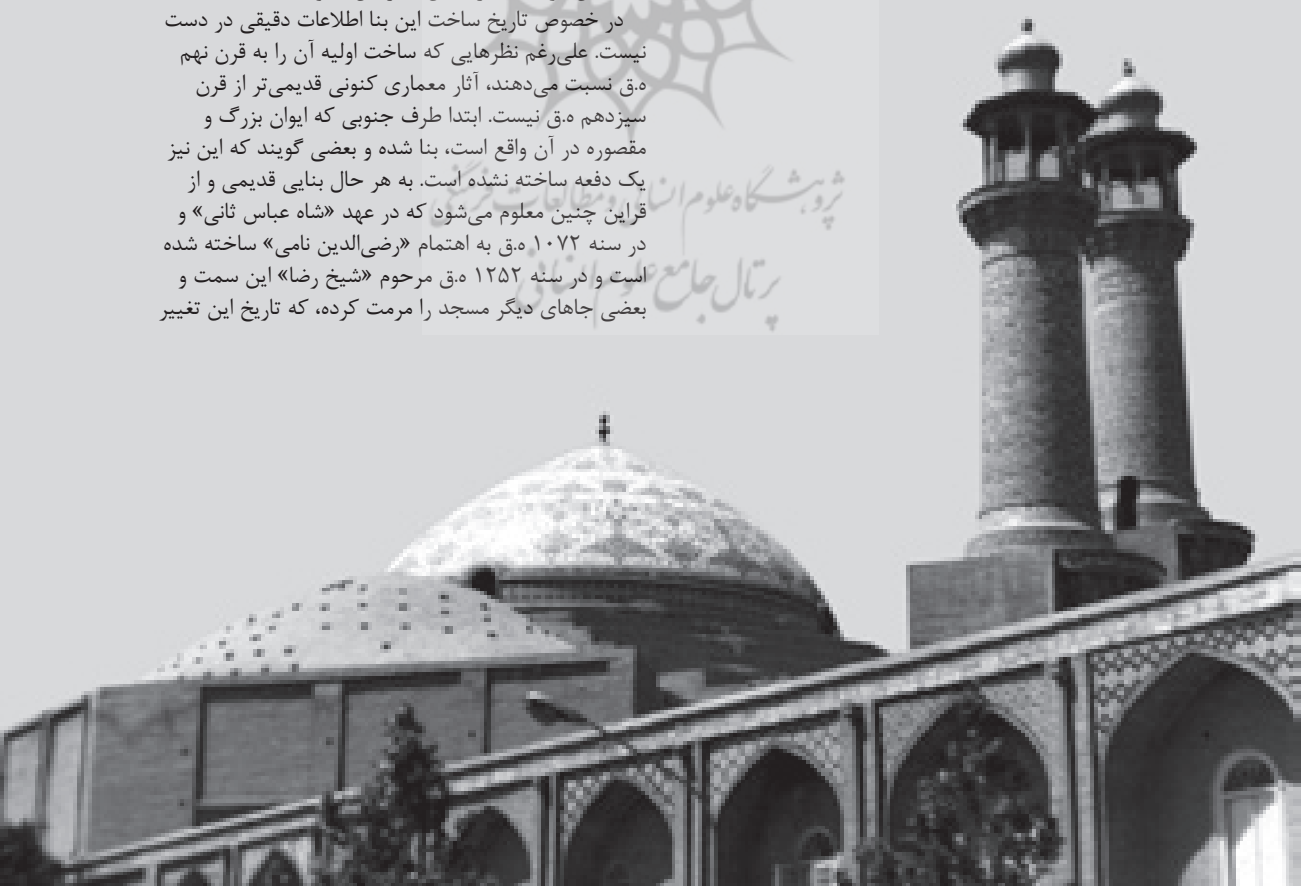
«اندره گذار» این نوع مساجد را «مساجد ایرانی» و «دکتر محمدکریم پیرنیا» آنها را «مساجد چهار ایوانی» نامیده‌اند. این اسم گذاری در مقابل مساجد شبستانی سبک عربی که دارای حیاط مرکزی فاقد ایوان است، به کار رفته است.

شایان توجه است که شباهت‌هایی بین این مسجد و مساجد عثمانی در ترکیه مشاهده می‌شود. خصوصاً پلان مسجد در زیر گنبد خانه که به صورت چلیپا است و در مساجد ایران کمتر این نوع پلان وجود دارد. هم چنین خیز کم گنبد، تعداد زیاد گلدسته (هشت عدد) بی‌شباهت به مساجد عثمانی نیست. احتمالاً این مسئله بی‌ارتباط به این موضوع نباشد که سپهسالار بین سال‌های ۱۲۷۵-۱۲۷۹ هجری قمری، وزیر مختار ایران در استانبول بوده است و هم چنین «خان شقاقی» با معماری عثمانی و شهر استانبول از نزدیک آشنایی داشته است. طرح سفارت ایران در استانبول در زمانی که سپهسالار سفیر ایران در آنجا بود، توسط میرزا مهدی خان کشیده شده است.

مسجد جامع تهران

این بنا در نزدیکی بازار تهران قرار دارد. و نزدیک‌ترین راه دسترسی به آن از خیابان ۱۵ خرداد و از طریق گذر «نوروز خان» است. با توجه به نزدیکی این مسجد به «مسجد امام» فاصله این دو مسجد را «بین الحرمین» گویند.

در خصوص تاریخ ساخت این بنا اطلاعات دقیقی در دست نیست. علی‌رغم نظرهایی که ساخت اولیه آن را به قرن نهم ه.ق نسبت می‌دهند، آثار معماری کنونی قدیمی‌تر از قرن سیزدهم ه.ق نیست. ابتدا طرف جنوبی که ایوان بزرگ و مقصوره در آن واقع است، بنا شده و بعضی گویند که این نیز یک دفعه ساخته نشده است. به هر حال بنایی قدیمی و از قرائن چنین معلوم می‌شود که در عهد «شاه عباس ثانی» و در سنه ۱۰۷۲ ه.ق به اهتمام «رضی‌الدین نامی» ساخته شده است و در سنه ۱۲۵۲ ه.ق مرحوم «شیخ رضا» این سمت و بعضی جاهای دیگر مسجد را مرمت کرده، که تاریخ این تغییر

در ایوان در آخر کتیبه‌ای از گچ، مسطور است. بعدها شبستان بزرگ و سپس گرمخانه ساخته شد. البته ممکن است ساخت این دو شبستان هم زمان صورت گرفته باشد. پس از چندی مرحوم «حاج میرزا مسیح تهرانی» شبستان چهل ستون را در شرق مسجد، بنا کرد. تاریخ این ساختمان، بنا به گفته برخی، ۱۲۰۲ ه.ق و بنا به گفته مرحوم «آیت‌الله حسن سعید تهرانی»، ۱۲۲۶ ه.ق است. تاریخ مرمت و تعمیر آن بر اساس کتیبه سر در شبستان سال ۱۲۴۰ ه.ق است.

بنای کنونی مسجد به مساحت تقریبی چهار هزار متر مربع، دارای چهار شبستان بزرگ، یک شبستان زیرزمینی و بنای دیگری بر بالای آن در مجموع شش شبستان - صحن وسیع مستطیل شکل شرقی غربی و دو ایوان بزرگ از عهد قاجاریه و هم چنین بخش‌های نوسازی چون کتابخانه است. شبستان جنوبی، به نام مرحوم «شاه‌آبادی» و شبستان بالای زیرزمین به نام مرحوم «استرآبادی» معروف شده است. شبستان جنوبی دارای هشت ستون یا جرز و پوشش طاق و گنبد است. «شبستان بزرگ» که در کنار این شبستان قرار دارد، دارای ۱۰ ستون است و هنگام تابستان مورد استفاده قرار می‌گیرد. «شبستان گرمخانه یا زمستانی» با ۱۲ ستون در امتداد دو شبستان قبلی قرار دارد و در کنار آن دو بخش قدیمی مسجد را تشکیل می‌دهد و ظاهراً واقف یا واقفان اصلی مسجد را در همین سه شبستان قرار داده‌اند. زیرزمین شمال صحن مسجد بعدها به صورت شبستان در آمده است. روی این بخش در ابتدا به صورت ایوان (طاقما) بوده است که سال‌های بعد خراب شده است. «شبستان جنوبی یا شاه‌آبادی»، محراب کاشیکاری زیبایی دارد و بر سردر ورودی شبستان نیز کتیبه‌ای گچبری مورخ ۱۲۵۲ ه.ق نوشته‌اند.

«مسجدجامع تهران» دارای یک ورودی اصلی در سمت غرب و از طریق بازار شمالی چهارسوق بزرگ و دو ورودی فرعی از سمت شمال شرقی و جنوب شرقی است. ورودی اصلی مسجد، با توجه به ارتفاع زیاد بازار مرتفع ساخته شده است. بعدها به هنگام مرمت دیوار غربی، کتیبه کاشیکاری سر در ورودی در بالای آن نصب شده است.

از دیگر آثار مسجد، گلدسته چوبی قدیمی شبستان بزرگ، احتمالاً از دوره قاجار، است. در دوره‌های جدیدتر کتابخانه‌ای در سه طبقه و یک مدرسه علمیه یا چند حجره با شیوه معماری جدید به بنای مسجد الحاق شده است.

مسجد امام خمینی

این بنا در خیابان پانزده خرداد شرق خیابان ناصرخسرو و جنب بازار تهران واقع شده است. و از بناهای ارزشمند دوره قاجار به شمار می‌رود. که بین سال‌های ۱۲۲۲ تا ۱۲۴۰ ه.ق توسط «فتحعلی شاه قاجار» ساخته شده و بعد از مرگ وی در زمان «ناصرالدین شاه» تعمیراتی در آن صورت گرفته و گلدسته‌هایی به آن اضافه شده است. به نظر می‌رسد معمار آن «عبدالله خان معمارباشی» معمار دربار فتحعلی شاه - بوده است. در ساخت و تزئین این مسجد هنرمندان دیگری از

شیراز و اصفهان نیز شرکت داشته‌اند. از ویژگی‌هایی که تنها در این مسجد دیده می‌شود صحن وسیع و شبستانی بزرگ با پوشش گنبدی و و پیشخوان و سردر ورودی بلند کاشی کاری با کتیبه‌های زیباست.

بنای «مسجد امام» با وسعتی حدود ۱۱ هزار مترمربع با طرح چهارایوانی کامل ساخته شده است و مشتمل بر صحن وسیع میانی، ایوان‌های چهارگانه، گنبدخانه و شبستان‌های ستوندار، رواق‌ها، سردرها و جلوخان شمالی، به همراه تزیینات زیبای کاشیکاری، گچکاری، حجاری، مقرنس و کتیبه‌های خطی است. مسجد دارای ورودی و سردر اضلاع شمالی، شرقی و غربی است که در پشت ایوان‌های مسجد قرار گرفته‌اند. سردر شمالی که اصلی‌ترین ورودی بناست، در جنب خیابان ۱۵ خرداد قرار دارد. سردر غربی، به بازار بزرگ و سردر شرقی، به بازار صحافان یا بازار بین‌الحرمین راه دارد.

هشتی ورودی، به ایوان شمالی راه داشته که مسدود شده و دسترسی به صحن از طریق دو دهلیز کناری ایوان شمالی صورت می‌گیرد. از آنجا که جهت جلوخان و سردر منطبق با جهت قبله و بنای اصلی مسجد نیست، همانند مسجد امام اصفهان با اعمال چرخش نامحسوسی در دهلیزهای ورودی مشکل اختلاف دو بخش را حل کرده‌اند. سردرهای شرقی و غربی نیز دارای تزیینات کاشیکاری و همان عناصر سردر، هشتی و دهلیزها هستند با این تفاوت که در این سردرها اختلاف جهت وجود ندارد. صحن وسیع مسجد به شکل مربع و ابعاد ۶۵*۶۵ متر با سطح سنگفرش در میانه دارای حوض بزرگی است. در نمای اطراف صحن در چهار جهت اصلی، چهار ایوان با نمای کاشیکاری و طاقبندی و در اطراف آنها رواق‌ها و دهنه‌های شبستان‌ها قرار گرفته است. کاشیکاری مسجد به دو صورت خشتی و معلق صورت گرفته است. بر بالای ایوان شمالی دو گلدسته کاشیکاری و در میانه آنها ساعتی بر پایه کاشیکاری تعبیه کرده‌اند. گلدسته‌ها مربوط به دوره ناصرالدین شاه و نصب ساعت مربوط به بعد از آن (۱۳۲۲-۱۳۲۳ ه.ق) است. ایوان مزبور از دیگر ایوان‌ها بزرگ‌تر و فضای آن به عنوان شبستان تابستانی مورد استفاده قرار می‌گرفته است.

در پشت‌ایوان جنوبی «گنبدخانه» قرار دارد، که فضای مربعی است که در بالا با گوشه‌سازی به کثیرالاضلاع تبدیل گشته و گنبدی بر بالای آن قرار گرفته است. ویژگی خاص گنبد این بنا «طوقه» یا گنبد کوچکتر با روزنه‌هایی در ساقه آن است که آن را بر راس گنبد اصلی بنا ساخته‌اند و پوشش ورقه‌های زرین دارد. فضای زیرین گنبد با کاشی و گچکاری تزیین یافته و در ضلع جنوبی آن محراب و در اضلاع دیگر آن درگاه‌هایی وجود دارد، که به ایوان جنوبی و شبستان‌های ستون‌دار جانبی راه پیدا می‌کند. در اضلاع شرقی و غربی گنبدخانه دو شبستان ستوندار وسیع با پوشش چشمه طاق و اندود گچ ساخته شده که هر کدام چهار دهانه به سوی صحن دارند. در هر یک از این شبستان‌ها دو محراب قرار دارد. شبستان ستوندار دیگری در ضلع شمالی مسجد واقع است که

بخاطر آفتابگیر بودن به شبستان گرم شهرت دارد. در دوره اخیر تعمیرات زیادی در مسجد صورت گرفته است.

مسجد سید عزیز الله

این بنا در محله بازار نزدیک چهارسوق بزرگ و کوچک واقع گردیده و از ابنیه مربوط به دوران فتحعلی شاه است و کاشی کاری‌های زیبایی از دوران مزبور در آن وجود دارد. بنای مسجد مشتمل بر صحن سه ایوانه، گنبد، شبستان تابستانی و زمستانی و تزیینات زیبای کاشیکاری است که در دوره اخیر متحمل تغییرات و تبدیلات ناشایستی شده به طوری که صورت قدیمی آن دگرگون شده است. گنبد و شبستان اصلی آن در سمت جنوب به سبک شیوا و مستحکمی ساخته شده که تعمیرات مفصل از اصالت تاریخی آن کاسته است. نام فتح علی شاه بر کاشی‌های صحن شمالی مسجد مکرر به کار رفته بود که با احداث شبستان نوساز آن در سال‌های قبل از انقلاب تمامی از بین رفته‌اند. تاریخ کتیبه‌های ایوان جنوبی و شرقی آن ۱۳۱۰ ه.ق، که البته مربوط به تکمیل کاشی کاری و تزیینات مسجد است.

مسجد به سبک مساجد چهار ایوانی ساخته شده است که از آنها تنها سه ایوان باقی مانده است. در سه ایوان مزبور انواع کاشی کاری خوش طرح و با نقش و نگار فراوان و اشکال هندسی موجود می‌باشد. طاق بندی و شمشه کاری و کاسه‌های معلق سقف سه ایوان بالاخص ایوان رفیع آن که در مدخل شبستان قدیمی است از آثار تزیینی بسیار ارزنده این مسجد به شمار می‌رود. منابع و ماخذ در دفتر نشریه موجود است.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مرکز جامع علوم انسانی